Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та
історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: *0000-0002-4968-9844*

Мірошниченко М. І.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та
історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: *0000-0001-8142-9340*

DOI: *https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.1-2/170-181*

УДК 34.01

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ, ІДЕОЛОГІЧНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ ЦІЛІСНОСТІ ТА УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ

Анотація*. Стаття знайомить читацький загал із особливостями становлення території ранньосередньовічної імперії України-Руси, її маркування, правове та ідеологічне забезпечення її централізації, удільну роздобленість, що стала однієї із причин її розпаду.*

Автори приходять до висновку, що в основу структуризації державної влади в Україні-Русі були покладені перетворення князя Володимира Великого, який провів адміністративну, військову, земельну, фінансову, релігійну, судову реформи. В основі реформ лежали територіальний принцип політичної консолідації суб'єктів, що утворювали Україну-Русь, родовий принцип володіння та захисту її територій представниками правлячого роду Рюриковичів, принцип утвердження державотворчої ідеології задля забезпечення її цілісності та династичний принцип зміцнення на міжнародному рівні.

У політичному вимірі реформа спрямовувалась на подолання сепаратизму місцевої регіональної, переважно племінної верхівки та правлячих князівських кланів окремих земель-князівств. Князь ліквідував племінні князівства (землі). У такий спосіб було значно обмежено вплив могутніх боярських кланів, що складались із вихідців племінної аристократії в межах земель. Усю територію країни було поділено на вісім волостей, їх очолювали сини Володимира, а в найголовніших містах утвердилися призначені ним довірені бояри (посадники).

З метою забезпечення ідеологічної єдності імперії Володимир провів релігійну реформу – запровадження християнства як державної релігії. Правове закріплення релігійної реформи забезпечив Устав церковний князя Володимира. Проте християнство як державотворча ідеологія, так і не стало тією ціннісною системою, яка могла б мобілізувати суспільство, особливо представників правлячої династії Рюриковичів, на виконання внутрішніх завдань державотворення.

Формування держави довів до логічного завершення Великий князь Київський Ярослав Мудрий, що остаточно зламав місцевий сепаратизм, стабілізував державну територію

та її кордони. Проте йому не вдалося подолати тенденцію до міжусобиць в середині правлячого роду Рюриковичів, що завершилась удільною роздробленістю, суперечками за київський престол.

Остаточну крапку розвою України-Руси поставила монголо-татарська навала на землі України. Київ як політичний центр імперії занепав. З втратою ним економічного і політичного значення зросла геополітична роль західноруських земель. Кращі традиції своєї попередниці перебрала Галицько-Волинська держава, доповнивши їх новелами запозиченого досвіду державотворення країн середньовічної Європи.

Ключові слова. *Україна-Русь, територія держави, імперія, князь, ознаки держави, удільна роздробленість, звичаєве право.*

Постановка проблеми. Теоретиками права доведено, що з усіх ознак сучасного розуміння поняття держави, без яких не можна говорити про її існування (народ, єдина правова влада, суверенітет тощо) історично першою сформувалась *правова* влада.

Правовий характер влади у період формування державності України-Руси визначається такими рисами: 1) політичний механізм влади формувався по горизонталі за принципом рівності і незалежності усіх суб'єктів конфедерації, об'єднаних на договірній основі; 2) у механізмі дії права функцію інструменту *правового впливу* виконували норми *звичаєвого права*, а інструменту *правового регулювання – варварське право*; 3) влада Великого князя Київського обмежувалася засобами звичаєвого державного права, що визнавало за підданими (народом) обов'язок і право протидіяти неправомірним князівським указам і не заперечувала проти застосування права народу на повстання, що, безперечно, є природнім правом людини; 4) зв'язки правового впливу і правового регулювання органічно переплітались на основі правової традиції з принципом «маю право», характерним для попередньої доби –потестарності. Дія цього принципу корелює з необхідністю збереження традиційно-звичаєвих норм, які універсально здатні забезпечити умови замиреного середовища в традиційних суспільствах.

У генезисі ознак держави в період України – Руси сформувалась ще одна характерна ознака – територія. У цей час відбулося маркування її меж. Материнським підложжям території були, власне, українські землі: Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська, а також Буковина і Закарпаття. Вони становили територіальну основу, на якій формувалась українська народність, осередком якої був український етнос.

Мета статті. У зв'язку з висловленим, запропонована для широкого загалу стаття має на меті обґрунтувати, створену Великим князем Київським Володимиром, модель територіального устрою Русі як таку, що спрямовувалася на розвій її територіальних надбань та зміцнення особистої влади очільника держави імперського типу.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Наукова проблематика, що потрапила у фокус нашого зору, не є новою в історіографії. З різним рівнем успіху актуалізації вона знайшла своє відображення в роботах М. Брайчевського, М. Владимирського-Буданова, Б. Грекова, М. Грушевського, Д. Іловайського, М. Котляра, О. Моці, О. Рафальського, В. Рички, О. Толочка, П. Толочка, С. Юшкова тощо.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Нагадаємо, що під юрисдикцією перших київських князів (Олега, Ігоря, Ольги і Святослава) перебували дві території – Руська земля з центром у Києві на півдні та Новгородська земля з центром у Новгороді на півночі. Вони формувалися на землях «варварських держав» (племінних княжінь-земель), кожна з яких

мала правлячий (агнатний) рід та громадівське самоврядування. Їхня залежність від Києва зводилася до сплати данини та обов'язку поставити на вимогу київського князя військові дружини. Місцеві князі неохоче виплачували данину Києву, новий князь, посівши київський стіл, змушений був по-новому упокорювати бунтівне населення. Об'єктивно виникла потреба в централізації влади шляхом упровадження інститутів князівського управління в окремих бунтівних регіонах. Першим кроком у цьому напрямку стало призначення Святославом Ігоровичем свого сина Олега на врядування у древлянській землі. Цим заходом уперше було порушено звичаєво-правову традицію місцевого врядування, коли в землі править не представник місцевої династії, а член сім'ї правлячого роду Рюриковичів. Перемогло право сильного.

Радикальне реформування існуючої моделі територіального устрою Руської держави здійснив син Святослава Ігоровича – Володимир Святославович. Князь провів низку реформ по зміцненню територіального устрою держави та її захисту від зовнішніх ворогів. Його реформаторські зусилля увінчали завершення тривалого «варварського» періоду становлення України-Руси та розширення її меж шляхом упокорених територіально-племінних об'єднань та земель-князівств.

В основі проведення реформ лежали: територіальний принцип політичної консолідації суб'єктів, що утворювали Руську державу, родовий принцип володіння та захисту її територій представниками правлячого роду Рюриковичів, принцип утвердження державотворчої ідеології задля забезпечення цілісності України-Руси та династичний принцип її зміцнення на міжнародному рівні.

Ключовою була *адміністративна реформа* в ході якої практично сформувалась територія України – Руси та визначились її межі, що проходили на заході по Дністру, Карпатах, Західному Бузі, Німану та Західній Двіні. На півночі – до Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер. На сході – у верхів'ях Оки і Волги, а на південному сході – вздовж річок Сула, Дон, Рось і Південний Буг. До складу імперії входило Тмутороканське князівство на Таманському півострові (сучасна Кубань) і Приазов'я на Керченському півострові з містами Тмуторокань, Біла Вежа, Корчев (сучасна Керч).

У політичному вимірі реформа спрямовувалась на подолання сепаратизму місцевої регіональної, переважно племінної верхівки та правлячих князівських кланів окремих земель-князівств. Князь ліквідував племінні князівства (землі), зруйнувавши старі «племінні» межі. Новостворені території утворювали своєрідний комплекс з частини земель кількох княжінь та територій окремих племен. Столицями новоутворених адміністративних одиниць, переважно на периферії держави, ставали не старі племінні центри, а інші поселення-городища, на чолі яких перебували намісники князя. У такий спосіб було значно обмежено вплив могутніх боярських кланів, що складались із вихідців племінної аристократії (родове боярство) в межах земель. Усю територію країни було поділено на вісім волостей, їх очолювали сини Володимира, а в найголовніших містах утвердилися призначені ним довірені бояри.

Серед науковців існує цілком обґрунтована версія, що території земель кількох княжінь ділилися на округи, сформовані навколо міст. Застосовувати до таких адміністративно-територіальних одиниць літописний термін «волость» (від слова «володіти»), що в науковій літературі корелює з сільською територіальною термінологією, можна лише умовно. Найнижчою сходинкою в ієрархії територіального устрою України-Руси була верв – територіальна громада з її природним правом на самоврядування та судовими функціями. Верв складалася з кількох поселень (весей) з усіма землями, що їм належали. Її центром визнавалося найбільше сільське посе-

лення. На верв накладалися князівські податки та поширювалися князівський і церковний суди. Проте поруч із весями особисто вільних селян виникали й розвивалися приватновласницькі поселення (боярські села), на землях яких працювали економічно залежні селяни – смерди. Сучасний дослідник історії українського права М. Бедрій визнає: «Верв була суб'єктом права колективної власності на землю. Однак сільське господарство здійснювалося силами окремої сім'ї, яка була власником і продуктів своєї праці. Тому орні землі та сіножаті розподілялися поміж членами громади й окремими домогосподарствами. Натомість угіддя (випаси, ліси, води тощо) перебували в спільному користуванні всіх членів громади. Свої права колективного власника на землю … громада здійснювала шляхом періодичних перерозподілів землі. Перерозподіли землі були засобом зрівняння у забезпеченні землею усіх членів громади… Основним принципом перерозподілу виступала загальна згода селян-землеволодільців, але в разі, коли її не вдавалося досягнути, могли використовуватися інші засоби (в тому числі киданням жеребу)».[1]

Реформа досягла мети. Місцеві правлячі роди було формально усунуто від влади, а управління державою повністю зосередилося в руках представників великокнязівського роду Рюриковичів. Старшого сина Вишеслава Володимир посадовив на князювання у Новгороді, де донедавна урядував Добриня, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. По смерті Вишеслава у Новгороді сідає Ярослав, Борис утвердився в Ростові, Гліб у Муромі, Святослав у стольному граді Древлянської землі – Іскоростені, Всеволод у Володимирі на Волині, а Мстислав у Тмуторокані.[2]

Відповідно продукувався *юридичний порядок* володіння і спадкування волостями (corpus fratrum)[3], згідно з яким забезпечувалася обов'язкова співучасть членів правлячого роду (династії) в державному управлінні. Звідси і перманентне виділення територіальних уділів при збереженні державної єдності і непорушності сакрального ядра державності – території Середнього Подніпров'я, включно з Києвом. Яскравим свідченням правових інститутів урядування, заснованих на родовому суверенітеті у формі «corpus fratrum» є те, що навіть в умовах боротьби за князівський київський стіл та удільної роздробленості середньодніпровська «Руська земля» – триграддя Київ-Чернігів-Переяслав, залишалася неподільним доменом київського князя, зберігаючи свою адміністративну єдність, що було свідченням політичної єдності України-Руси. У юридичному значенні, зберігався суверенітет держави та територіальний суверенітет удільних земель.

І на цій основі домінантного значення набувала риса, що характеризує політично-державницький аспект функціонування інституту князівського урядування в Україні-Руси, тісно пов'язаний з атрибутивною ознакою держави – правовою владою. Князівське урядування і надалі, у продовження звичаєво-правової традиції, сприймалося як безпосереднє (пряме) уособлення народної влади. І Великий князь Київський у своєму домені, і удільні князі у своїх землях

[1] М Бедрій, Верв у Київській Русі: самоврядування і право <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item /3818/Local%20Government%20and%20Law%20of%20Local%20Assemblies%20in%20Kievan%20Rus.pdf? sequence=1&isAllowed=y> дата звернення 04.05.2022.

[2] Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною Историко-Археографической Комиссиею Академии Наук СССР (Т. 1. Вып. 1. Изд. второе. Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1926) 121.

[3] *Corpus fratrum (колективний сюзеренітет)* – політико-династичний принцип, згідно з яким політична влада і, як наслідок, право розпоряджання ресурсами (територією та доходами з неї) належали не окремому володареві, а загалом правлячому родові, уособленому сукупністю братів генеалогічно старійшого покоління. За своїм походженням колективний сюзернітет був наслідком перенесення в політичну сферу норм звичаєвого спадкового права.

залишалися зверхниками та гарантами звичаєво-правового устрою. Разом з тим, виконуючи свої політичні обов'язки, гарантуючи непорушність звичаєвих традицій довіреної землі, кожний окремо князь, як представник правлячого роду, одночасно перебував у сфері впливу сімейно-власницьких інтересів усіх членів роду (щодо права володіння і управління тією чи іншою волостю), відносини між якими врегульовувались так званим *князівським правом.* Покликане врегульовувати міжкнязівські сімейно-власницькі відносини, воно не підлягало впливу звичаєво-правових норм (з якими безпосередньо пов'язувались політико-адміністративні функції князівського управління), проте перебувало в постійному взаємозв'язку з ними. Він виражався то в непримиренній суперечці, що виявлялося в прагненні князя підпорядкувати устрій землі своїм власним приватним інтересам, то в намаганні узгодити їх з ідеєю старійшинства на користь Руської землі. З іншого боку, залишалось дієвим громадівське самоврядування, яке визнавало за членами князівського роду їх владно-власницький привілей, але перебувало за межами княжих сімейно-власницьких відносин і угод, що існували всередині правлячого роду Рюриковичів та часто використовували на користь своєї землі.

Таким чином, встановлений князем Володимиром порядок родового (сімейного) володарювання змінив політичну основу України-Руси. Дослідник О. Толочко зазначає: «Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були сакральним князівським родом, для якого влада є іманентною (властивий природі самого предмета,– авт.) сутністю, а держава – єдино можливим способом існування. *Держава навіть не становить собою мету існування цього роду*, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності … Князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло».[1]

Уся територія України-Руси перетворилась на володіння єдиного роду Рюриковичів – князівський домен. Проте були й особливості князівського володіння землею. Правосвідомість тогочасних людей не сприймала князя як верховного земельного власника, він міг розпоряджатися лише незайманими землями на відміну від тих державних утворень слов'ян і германців, які виникли на завойованих чи колонізованих територіях.[2] До того ж характер зв'язку князівського права зі звичаєво-правовим устроєм громад свідчить, що і надалі зберігався своєрідний баланс інтересів у сфері урядування, який перешкоджав узурпації влади будьким з представників правлячого роду Рюриковичів. Пересторогою була правова традиція громадівського самоврядування та договірний характер відносин між громадами та претендентами на князівське урядування в межах землі.

Таким чином, адміністративна реформа князя Володимира усунула регіональний племінний сепаратизм. Русь отримала відносно сильну князівську владу, в якій усі рішення зосередилися в єдиному центрі. Правовим актом, який юридично закріпив досягнення адміністративної реформи Володимира, був «Устав земляний». Він заповнив прогалини в «Законі Руському», врегулювавши нові управлінські відносини між центральною владою та її представниками на місцях. У частині економічних відносин «Уставом земляним» було продовжено політику, яку намітила своїми «уставами» і «уроками» княгиня Ольга.

Надзвичайно важливими були *військова та земельна реформи* спрямовані на зміцнення оборонної мо-

[1] О П Толочко, Русь: держава і образ держави: Історичні зошити (Київ, Ін-т історії України НАНУ, 1994) 10.
[2] М І Мірошниченко, Державність і право України: генезис у європейському контексті (З найдавніших часів до початку XIX ст.): монографія (Київ, Атіка, 2006) 304–311.

гутності держави шляхом створення загальнодержавної системи оборони країни та боєздатного порубіжного війська. Складовою частиною військової реформи була побудова фортець: Білгорода на Ірпені, Василіва на Стугні, Берестового на південній околиці Києва тощо. Цією реформою було удосконалено названу істориками «дружинну форму» Руської держави (IX–X ст.), коли князівська дружина з примітивними адміністративними функціями стягнення данини та здійснення судочинства на місцях, які вона виконувала поряд з основною військовою функцією, трансформувалась в політичний інститут влади з функцією дорадчого органу при князі. Певна річ, радниками князя були лише старші дружинники, вони утворювали апарат управління, судочинства та збирання данини.

В результаті реформи утворилась сильна земська армія, яка міцно трималa оборону країни. Створювалась вона із охочих (без урахування майнового чи соціального статусу) боронити порубіжні землі на добровільних засадах. Усім, хто висловив згоду служити у війську, князь роздавав земельні наділи із резервів незайманих (вільних) земель. Це спричинило великий приплив на військову службу представників із народу. Утворилася нова група землевласників (служилих бояр), які поступово, витісняючи стару боярську еліту з системи місцевого врядування, утворили верству, яка покликана була виконати функцію військово-політичної опори влади Великого князя Київського на місцях. Проте, згідно з І. Фроянoвим, Україна-Русь і надалі залишалась конгломератом міст-держав з віддаленими пригородами під демократичним управлінням громадського органу – віча, в якому головну роль відігравало родове боярство, а князі були тільки військовими слугами міських громад, діяльність яких скеровувалася лідерами цих громад – боярськими вождями.[1]

Князь-реформатор добре усвідомлював роль державотворчої ідеології для зміцнення великої за розмірами країни. Традиційно в ранньосередньовічному суспільстві роль ідеології виконувала релігія. Саме тому князь зосередив увагу на релігійній реформі. Їх було дві. В ході *першої релігійної реформи* князь запровадив так зване шестибожжя. На Перуновому пагорбі поряд із київським полянським богом Перуном постали кумири ще п'яти східнослов'янських князівств: новгородського, смоленського, полоцького, дреговицького і древлянського. У такий спосіб Володимир надав рівні з Києвом права богам земель-князівств та возвеличив князів, які зі своїми дружинами допомагали йому під час походу на Київ.

Через сім років Володимир провів *другу релігійну реформу*, мета якої полягала в ідеологічному забезпеченні сильної централізованої влади, яка б сприяла зміцненню як внутрішнього, так і зовнішнього становища держави. Пануюча ідеологія, заснована на язичництві, функціонально не відповідала вимогам часу, оскільки відображала цінності потестарного суспільства, де влада ще не мала політичного змісту.[2]

У 988 р. державною релігією стає християнство. Ми вбачаємо основну причину вибору Володимиром християнства як державної релігії в тому, що в ній сконцентровано сутнісні риси релігії та політики одночасно. Поширюючи християнство, Володимир поставив правову пересторогу на шляху перетворення Церкви на один із державних інститутів, що було характерним для Візантії, але глибоко суперечило сутності християнства та було чужим звичаєво-правовим традиціям місцевого населення. Обсяг церковної юрисдикції був закріплений

[1] И Я Фроянов, А Ю Дворниченко, Города-государства Древней Руси (Ленинград, Изд.– во Ленингр. унта, 1988) 272; И Я Фроянов, Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы (Москва, Златоуст, 1995) 703.

[2] М І Мірошниченко, Державність і право України. Генезис у європейському контексті (З найдавніших часів – до поч. XIX ст.) (Київ, Атіка, 2006) 123–145.

Уставом князя Володимира «Про десятини, суди і людей церковних».

Важливим здобутком запровадження християнства було те, що київська влада тепер мала підтримку і освячення діяльності від нової монотеїстичної релігії. Церкві відводилась роль ідеологічного інституту, мета якого спрямовувалася на відтворення та закріплення християнства в масовій та індивідуальній свідомості.

Християнство складало міцну ідеологічну підставу *формального*, але не *реального* зміцнення централізму влади київського князя на обширах імперії. Найбільші здобутки князівська влада отримала на рівні міжнародних відносин. На час проведення релігійної реформи у європейському просторі вже існувала корпорація професійної еліти, яка складалась з монархів – правителів європейських країн. Усі вони переважно були пов'язані кровними родинними стосунками через укладення шлюбів між представниками різних королівських родин. Шлюбні зв'язки легітимізували визнання королівського статусу за окремими особами. Міжкоролівські відносини формували нову політичну систему в Європі, в якій кожна держава займала певну політичну нішу та вплив. Належність до корпорації правителів забезпечувала визнання її суверенітету та приєднання до системи міжнародного права, що у цей період формувалось.

З прийняттям християнства, Київ заклав підвалини для укладення тісних стосунків з такими країнами християнського світу як: Візантія, Болгарія, Польща, Угорщина, Німеччина[1]. Династичний принцип, реалізований через широкі шлюбні зв'язки представників правлячої династії Рюриковичів і їх нащадків з представниками провідних європейських династій, сприяли визнанню та зміцненню України-Руси на міжнародному рівні.

Русь активно включилась в загальноєвропейський політичний та торгово-економічний процес. В цьому річищі Володимир провів *фінансову реформу.* Князь розпорядився карбувати гроші – золоті монети – «златники» і срібні – «срібники». На аверсі цих монет поміщено зображення Володимира, а також напис «Володимир на столі, а се його злато (сребро)». Ця реформа дозволила значно зміцнити економічне становище держави. В. Сергійчук вказує, що у зв'язку із розвитком торгівлі на Русі гроші з'явились рано. Перша власна монета наших предків – куна (хутро куниці або білки). Пізніше з'являється гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом до обігу вводяться тверді гривні-зливки срібла вагою 160–196 грамів.[2] Прикметно, головним платіжним засобом внутрішньої і зовнішньої торгівлі Русі IX–XI ст. були все ж не руські гроші, а іноземні монети – переважно арабські срібні куфічні дирхеми, численні скарби яких знайдені в Східній Європі. Використовувались, хоча й у меншій кількості, візантійські міліарасії і західноєвропейські денарії, що свідчить про досить потужний розвиток торгівлі, яка була генератором прогресивного розвитку продуктивних сил руського суспільства.

Після прийняття християнства, Володимир здійснив *судову реформу,* метою якої було розмежування світського та церковного судочинства. Зазнала невдачі спроба запровадити смертну кару. Русь була єдиною в Європі державою, де не було, аж до монголо-татарської навали, узаконеної смертної кари.

Особливості функціонування суду, слідства та розшуку, як його головних елементів того часу, висвітлені у низці наукових публікацій вітчизняних дослідників[3] і є предметом окремого наукового дослідження.

[1] Л Войтович, Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеологічне дослідження (Львів, Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 2000) <https://www.academia.edu/1287511> дата звернення 04.05.2022.

[2] С Володимир, Нариси з історії України. Вид. друге, допов. (Вишгород, ПП Сергійчук М.І., 2022) 19.

[3] М А Погорецький, Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному про-

На схилі свого правління князь допустився політичного прорахунку, що в подальшому справило негативні наслідки для збереження цілісності створеної ним імперії. Залишаючи її в спадщину дванадцятьом своїм синам, Володимир чітко не визначив, кому з них мала належати першість у державному урядуванні. Між синами розпочалась смута із-за володіння київським престолом, на тлі якої посилився сепаратизм родоплемінної знаті. Міцно сформована політична структура імперії похитнулася.

Завершив реформаторську діяльність свого батька – Ярослав Володимирович Мудрий (1015–1054). Князь зумів остаточно зламати місцевий сепаратизм. У добу його правління Русь остаточно набула ознак середньовічної монархії європейського типу, сягнувши апогею свого розвитку. У результаті багаторічних Ярославових зусиль у розбудові держави територія України-Руси набула чіткої територіальної визначеності з традиційним історичним ядром Середнього Подніпров'я. Київ перетворився на міцний і найбільш впливовий політичний центр у Східній Європі. Територіальні межі імперії простягалися від Карпат (включно із Закарпаттям) на заході до Волго-Окського межиріччя на сході, від Новгорода на півночі до Чорного моря на півдні. На початку XI ст. її територія становила 1,5 млн. кв. км., з населенням 12 млн. чоловік і характеризувалась єдністю та помітною централізацією князівської влади.

Разом з тим, цілковитої інтеграції ця державність не набула. У 1054 р. перед своєю смертю Ярослав Мудрий видав юридичний документ (заповіт) під назвою «Ряд Ярослава», в якому заповів Руську землю у спільне володіння трьом синам із чіткою формулою посідання київського стола за принципом старшинства. Це не було розділення держави між нащадками як довгий час стверджувалося в російській науковій літературі XIX – поч. XX ст. Старший син Ізяслав за заповітом одержав той же обсяг повноважень, що й батько в межах великокнязівського домена з центром у Києві. Два інших брати правили в землях-князіннях, а фактично в містах-державах – Чернігові і Переяславі. Ізяслав був слабовільним, не справлявся з обов'язками правителя великої за розмірами імперії. Для зміцнення держави довелося піти на компроміс із братами щодо спільного урядування, внаслідок чого утвердилась своєрідна політична комбінація правління трьох старших Ярославичів – «тріумвірат», що забезпечував правопорядок в Україні-Русі протягом 1054–1073 рр. Разом брати розпоряджалися розподілом земель між іншими князями, організовували спільні походи, впроваджували нові норми права на заповнення прогалин у звичаєвому праві.

«Ряд Ярослава» виявився недосконалим в юридичному аспекті тому й не убезпечив від руйнування владну конструкцію тріумвірату. Після невдалої битви синів Ярослава з половцями на р. Альті (1068 р.) та взаємних звинувачень у поразці тріумвірат став розпадатись. Тривалі суперечки завершились тим, що єдиний рід Ярославичів розділився на окремі земельні династії з доменіальними володіннями, що почали передаватись у спадок. Генетичні лінії переплутались, породжуючи численні конфлікти, особливо у частині суперечок за київський стіл. Перед загрозою половецької навали, з метою припинення суперечок, з ініціативи чернігівського князя Володимира Мономаха, був скликаний Любецький з'їзд (1097 р.), на якому відбулось юридичне закріплення автономного існування отчин трьох гілок Ярославичів. «Отчина»

цесі: монографія (Харків, Арсіс ЛТД, 2007) 9–10; М А Погорецький, Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів Руської Правди (2002) 3 *Право і безпека* 73–77; Н А Погорецкий, Русская Правда о поиске преступников и доказывании их вины (2004) 3 *История государства и права* 30–34; М А Погорецький, Взаємозв'язок розшуку і кримінального процесу за часів «Руської Правди». Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. редактори: В В Коваленко, Є В Моісеєв, В Я Тацій, Ю С Шемшученко Т. VI: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції) (Київ, Атіка, 2010) 101.

проголошувалась володінням кожної окремо князівської лінії, що визначалася за спадкоємністю. Проте не припинилось суперництво між представниками трьох ліній Ярославичів за Київ. Особливо вирізнявся міжкнязівською смутою період з 1146 по 1152 рр. Для прикладу, за підрахунками науковців тільки з 1146 по 1240 рр. у Києві перебували 24 князі, представники семи ліній трьох династій. Усього – 47 князювань. Окремі князі правили по кілька разів (один князь правив 7 разів, п'ятеро – по три рази, 35 князювань були однорічними, інші тривали дещо довше, найдовше – тринадцять років).[1] Пропозиція волинського князя Романа Мстиславича реформувати міжкнязівські відносини, шляхом введення виборів київського князя на основі майоратного права успадкування престолів в окремих землях – не була підтримана. Впродовж XII–XIII ст. численні факти маркують поступовий шлях децентралізації Русі унаслідок її удільної роздробленості. Монголо-татарська навала (1237–1241 рр.) застала Русь роздробленою і ослабленою князівськими міжусобицями. Розрізнені в суперечках князі не змогли встояти перед численними монголо-татарськими полчищами хана Батия та його онука хана Чингіза.

Імперія Україна-Русь, утворена зусиллями Володимира Великого і Ярослава Мудрого зазнала руйнувань, проте Галицько-Волинська держава – Королівство Русь – до другої половини XIV ст. забезпечила неперервність у розвитку української державності. Галицько-Волинська держава мала свій адміністративно територіальний устрій. Вона складалась із великих володінь, князівств Галицького і Володимирського (Волинського), а також менших – Червенського, Белзького, Перемиського, Луцького, Дорогочинського і Городенського князівств, а також Болохівської та інших земель.

Висновки. На початках розбудови державності України-Руси важлива роль належала реформаторським зусиллям князя Володимира Великого, який провів ряд реформ: адміністративну, військову, земельну, фінансову, релігійну, судову. В основі реформ лежали територіальний принцип політичної консолідації суб'єктів, що утворювали Україну-Русь, родовий принцип володіння та захисту її територій представниками правлячого роду Рюриковичів, принцип утвердження державотворчої ідеології задля забезпечення її цілісності та династичний принцип зміцнення на міжнародному рівні

У юридичній площині *в генезисі ознак сучасної держави,* Україна на етапі її розвитку як метрополії середньовічної імперії України-Руси, внаслідок адміністративної реформи князя Володимира сформувалась важлива атрибутивна ознака – *територія* та відбулось маркування її меж. Материнським підложжям території стали українські землі: Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина і Закарпаття.

Адміністративною реформою започатковано перший період в історії вітчизняного адміністративно-територіального устрою, пов'язаного з переходом від «варварської держави» до устрою середньовічної країни імперського типу – Україна-Русь. Правове закріплення реформи забезпечив «Устав земляний», який заповнив прогалини в «Законі Руському» у частині врегулювання нових управлінських відносин між центральною владою та її представниками на місцях. У частині економічних відносин «Уставом земляним» було продовжено правову політику, яку намітила своїми «уставами» і «уроками» княгиня Ольга.

Завершивши формування держави, Ярослав Мудрий остаточно зламав місцевий сепаратизм, стабілізував державну територію і її кордони. Проте йому не вдалося подолати тенденцію до міжусобиць в середині правлячого роду Рюриковичів, що завершилась удільною

[1] І Винокур, С Трубчанінов, Давня і середньовічна історія України: навчальний посібник (Київ, Глобус, 1996) 187.

роздробленістю, суперечками за київський престол.

Реформаторські зусилля Володимира Великого і Ярослава Мудрого увінчались остаточним закріпленням за Києвом статусу метрополії з патримоніальним режимом урядування (від лат. patrimonium «володіння», «спадкове майно», «родове майно»), який надала йому удільна система. В основі удільної системи лежали принципи спільної князівської династії та її права на державну владу, порядку князювання за старшинством у князівському роді та моральної зверхності великого князя київського як старшого в династії. Спираючись на свій моральний авторитет, великий князь мав певну можливість впливати на окремих князів як їхній номінальний «батько», особливо через «снеми» – князівські з'їзди, збори всіх князів у важливих справах, що торкались усієї імперії й династії.

В результаті монголо-татарської інвазії на землі України, Київ як політичний центр імперії України-Руси занепав. Із втратою ним економічного і політичного значення зросла геополітична роль західноруських земель. Кращі традиції своєї попередниці перебрала Галицько-Волинська держава, доповнивши їх новелами запозиченого досвіду державотворення країн середньовічної Європи.

Для забезпечення ідеологічної єдності імперії Володимир провів релігійну реформу – запровадження християнства як державної релігії. Правове закріплення релігійної реформи забезпечив Устав князя Володимира «Про десятини, суди і людей церковних» (Устав церковний князя Володимира). Проте християнство як державотворча ідеологія, так і не стало тією ціннісною системою, яка могла б мобілізувати суспільство, особливо представників правлячої династії Рюриковичів, на виконання внутрішніх завдань державо-творення. Християнізація Русі розтяглась на кілька століть. Реформа мала успіх у сфері міжнародних відносин. Запровадження християнського віровчення долучило Руську державу до кола християнських країн, зробивши можливими рівноправні та плідні відносини з Візантією, Німеччиною та іншими державами.

REFERENCES

BIBLIOGRAPHY

AUTHORED BOOKS

1. Vynokur I, Trubchaninov S, *Davnya i seredn'ovichna istoriya Ukrayiny*: Navchal′nyy posibnyk [Ancient and Medieval History of Ukraine: Study Guide] (Kyiv, 1996) [in Ukrainian].

2. Voytovych L, *Knyazivs'ki dynastiyi Skhidnoyi Yevropy (kinets' IX – pochatok XVI st.): sklad, suspil'na i politychna rol'. Istoryko-heneolohichne doslidzhennya* [Princely dynasties of Eastern Europe (end of the 9th – beginning of the 16th century): composition, social and political role. Historical and genealogical research] <https://www.academia.edu/1287511> data zvernennia 12.04.2022 (Lviv, 2000) [in Ukrainian].

3. *Lavrent'yevskaya letopis', Polnoye sobraniye russkikh letopisey, izdavayemoye Postoyannoyu Istoriko-Arkheograficheskoy Komissiyeyu Akademii Nauk SSSR* [Laurentian Chronicle. Complete collection of Russian chronicles published by Permanent Historical and Archaeographic Commission of the Academy of Sciences of the USSR] (T. 1. Vyp. 1. Izd. vtoroye. Leningrad, 1926) [in Russian].

4. Miroshnychenko M, *Derzhavnist' i pravo Ukrayiny: henezys u yevropeys'komu konteksti* (Z naydavnishykh chasiv do pochatku XIX st.) [Statehood and law of Ukraine: genesis in the European context (From the earliest times to the beginning of the 19th century)] (Kyyiv, 2006) [in Ukrainian].

5. Serhiychuk V, *Narysy z istoriyi Ukrayiny* [Essays on the history of Ukraine] (Vyshhorod, 2022) [in Ukrainian].

6. Tolochko O, *Rus: derzhava i obraz derzhavy: Istorychni zoshyty* [Rus: the state and the image of the state: Historical notebooks](Kyiv, 1994) [in Ukrainian].

7. Froyanov I, Dvornichenko A*, Goroda-gosudarstva Drevnej Rusi* [City-states of Ancient Rus] (Leningrad, 1988) [in Russian].

8. Froyanov I, Drevnyaya Rus: *Opyt issledovaniya istorii sotsial'noy i politicheskoy bor'by* [Ancient Rus': Experience in the study of the history of social and political struggle] (Moskva, Sankt-Peterburg, 1995) [in Russian].

9. Pohoretskyi M A, Funktsionalne pryznachennia operatyvno-rozshukovoi diialnosti u kryminalnomu protsesi [Functional assignment of investigative activity in the criminal process] (Kharkiv, Arsis LTD, 2007) 9–10 [in Ukrainian].

10. Pohoretskyi M A, *Vzaiemozv'iazok rozshuku i kryminalnoho protsesu za chasiv «Ruskoi Pravdy» [*The relationship between the investigation and the criminal process during the time of «Ruska Pravda»] Mizhnarodna politseiska entsyklopediia: u 10 t. / vidp. redaktory: V V Kovalenko, Ye V Moiseiev, V Ya Tatsii, Yu S Shemshuchenko T. VI: Operatyvno-rozshukova diialnist politsii (militsii) (Kyiv, Atika, 2010) 101 [in Ukrainian].

ARTICLES

11. Pohoretskyi M A, Rozshuk zlochyntsiv ta dokazuvannia yikhnoi vyny za chasiv Ruskoi Pravdy [Searching for criminals and proving their guilt during the time of Russian Truth] (2002) 3 *Pravo i bezpeka* 73–77 [in Ukrainian].

12. Pohoretskyi N A, Russkaia Pravda o poyske prestupnykov y dokazыvanyy ykh vynы [Russian Truth about finding criminals and proving their guilt] (2004) 3 *Ystoryia hosudarstva y prava* 30–34 [in Russian].

13. Bedriy M, Verv u Kyyivs'kiy Rusi: samovryaduvannya i pravo [Verv in Kyivan Rus: self-government and law] <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/3818/Local%20 Government%20and%20Law%20of%20Local%20Assemblies%20in%20Kievan%20Rus.pdf?sequence=1&isAllowed=y> data zvernennia 12.04.2022 [in Ukrainian].

Zakharchenko P.P.,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Theory and history of law and the state
Educational and Scientific Institute of Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
ORCID ID: *0000-0002-4968-9844*

Miroshnichenko M.I.
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Theory and history of law and the state
Educational and Scientific Institute of Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
ORCID ID: *0000-0001-8142-9340*

DOI: *https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.1-2/170-181*

THE FORMATION OF THE TERRITORY OF UKRAINE-RUS, THE IDEOLOGICAL AND LEGAL ENSURE OF ITS INTEGRITY AND PARTICULAR FRAGMENTATION

Abstract. *The article acquaints the reader with the peculiarities of the formation of the territory of the early medieval empire of Ukraine-Rus, its marking, legal and ideological support for its centralization, and the divisiveness that became one of the reasons for its disintegration.*

The authors come to the conclusion that the structuring of state power in Ukraine-Rus was based on the transformations of Prince Volodymyr the Great, who carried out administrative, military, land, financial, religious, and judicial reforms. The reforms were based on the territorial principle of political consolidation of the subjects that formed Ukraine-Rus, the ancestral principle of ownership and protection of its territories by representatives of the Rurik ruling family, the principle of establishing a state-building ideology to ensure its integrity, and the dynastic principle of strengthening at the international level.

In the political dimension, the reform was aimed at overcoming the separatism of the local regional, mainly tribal elite and the ruling princely clans of individual lands-principalities. The prince liquidated the tribal principalities (lands).

In this way, the influence of the powerful boyar clans, consisting of the descendants of the tribal aristocracy within the lands, was significantly limited. The entire territory of the country was divided into eight volosts, they were headed by Volodymyr's sons, and in the most important cities the boyars (officials) appointed by him were established. In order to ensure the ideological unity of the empire, Volodymyr carried out a religious reform – the introduction of Christianity as the state religion. The legal consolidation of the religious reform was provided by the Church Statute of Prince Volodymyr. However, Christianity as a state-building ideology never became the value system that could mobilize society, especially the representatives of the Rurik ruling dynasty, to fulfill the internal tasks of state-building.

The formation of the state was brought to a logical conclusion by Grand Duke Yaroslav the Wise of Kyiv, who finally broke local separatism and stabilized the state territory and its borders. However, he did not manage to overcome the tendency to infighting in the middle of the ruling family of the Rurikovichs, which ended in a particular fragmentation, disputes over the Kyiv throne.

The final point in the development of Ukraine-Rus was put by the Mongol-Tatar invasion on the land of Ukraine. Kyiv as the political center of the empire declined. With its loss of economic and political importance, the geopolitical role of the Western Russian lands increased. The Galician-Volyn state took over the best traditions of its predecessor, supplementing them with novels borrowed from the state-building experience of medieval European countries.

Key words. *Ukraine-Rus, territory of the state, empire, prince, signs of the state, territorial fragmentation, customary law.*